

Němec, Jiří

Krise náboženské víry ve válečné korespondenci Rudolfa Ohlbauma, člena německého katolického mládežnického hnutí Staffelstein

Studia historica Brunensia. 2014, vol. 61, iss. 2, pp. [259]-275

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135105>

Access Date: 04. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JIŘÍ NĚMEC

KRIZE NÁBOŽENSKÉ VÍRY VE VÁLEČNÉ KORESPONDENCI RUDOLFA OHLBAUMA, ČLENA NĚMECKÉHO KATOLICKÉHO MLÁDEŽNICKÉHO Hnutí STAFFELSTEIN

Abstract:

This article examines the sense of a crisis of Christian faith in the war-time correspondence of Rudolf Ohlbaum (1912–2006), doctor of philosophical sciences and former active member of the German Catholic youth movement Staffelstein, which was renowned for its efforts to integrate Christianity and nationalism. The author attempts to consider what caused this intimate sense of a loss of faith and whether it might possibly be interpreted as a consequence of the change in political regime in the years 1938/1939, or the ideological influence of national socialism.

Key words:

German Youth Movement, Staffelstein, religious crises, Czechoslovakia, racial thinking, Nazi Germany

23. března 1940 poslal mladý doktor filozofie Rudolf Ohlbaum (1912–2006)¹ dvoustránkový dopis z fronty svému příteli a kolegovi Rudolfu Schreiberovi, docentovi v Historickém semináři Německé Karlovy

¹ R. Ohlbaum se narodil v Lipová-lázní (Lindenwiese), vystudoval dějiny a germanistiku na Německé univerzitě v Praze, po 1945 působil v Německu jako pomocný knihovník dómské knihovny ve Freiburgu a jako redaktor a novinář v časopisech *Christ unterwegs* a *Volksbote*, od konce 50. let pracoval jako zaměstnanec Spolkové majetkové správy. Současně psal různé kulturně historické texty populárního charakteru, především z dějin sudetských Němců. Viz *M a r t i n e k*, Libor: *Rudolf Ohlbaum*. In: *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severní Moravy*. Sv. N-Ž. Ed. L. Doukoupil. Ostrava 2005, s. 61–62.

univerzity a brzy i novému pražskému městskému archiváři, jmenovanému neblaze proslulým německým zástupcem pražského primátora a ambiciózním sudetoněmeckým historikem Josefem Pfitznerem. Rudolf Ohlbaum byl toho času v Míšni u těžkého dělostřelectva a jeho jednotka se stejně jako celá armáda nacistického Velkoněmecka chystala na tažení západní Evropou. Ohlbaum ve wehrmachtu zůstane dlouho, vydrží až do konce války. Přežije všechna vítězství od Francie po Balkán, překoná i naděje i porážky ruského tažení. Přežije konečně i porážku úplnou a začne nový život ve vysídleleckém exilu, kde se se Schreiberem opět setká osobně.

Osmadvacetiletý Rudolf Ohlbaum však neznal o pět let staršího Schreibera jen z prostor historického semináře, kde naposled připravoval svou dizertační práci o dějinách středověké teologie. V březnu 1940 nepsal historik historikovi. Oba přátelé se blíže poznali v religiozním společenství, které se vyvinulo kolem německého katolického mládežnického hnutí Staffelseinu.² V hluboce intimním dopise se Ohlbaum tedy „milému Rudlovi“ nevěnoval novému dění na poli historiografie v českých zemích. Svěřoval se mu o své osobní krizi ve věcech náboženské víry a křesťanství vůbec.³ Dopis je bezpochyby vyjádřením člověka, který byl válkou a válečnou službou vytržen z rytmu života i z dosavadního společenství a který – jak vypovídá – i některé další listy z roku 1940 a 1941 – v tomto odcizení přehodnocuje dosavadní životní cestu, cíle i myšlení.⁴

² K mládežnickému hnutí Staffelsein již existuje poměrně obsáhlá literatura. Z pamětnických textů je dodnes důležitý text S l a d e k, Paulus: *Die kirchliche Erneuerungsbewegung bei den Deutschen in der Ersten Republik*. In: Bohemia sacra. Das christentum in Böhmen 973–1973. Hrsg. F. Seibt. Düsseldorf 1974, s. 175–208 a kniha S c h n i d - E g g e r, Hans – N i t t n e r, Ernst: *Staffelsein*. Jugendbewegung und katholische Erneuerung bei den Sudetendeutschen zwischen den Großen Kriegen. München 1983. K vývoji německého mládežnického hnutí v dané době viz *Deutsche Jugendbewegung in Europa*. Versuch einer Bilanz. Hrsg. P. Narsarski. Köln 1967 a k „sudetoněmeckému“ prostředí viz sborník *Deutsche Jugend in Böhmen 1918 – 1938*. Benediktbeuern Reis 1993. Z historiků se Staffelseinu nejčastěji z různých pohledů věnuje Jaroslav Šebek; základní data a interpretace se nachází již v příslušných kapitolách jeho knihy *Mezi křížem a národem*. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu. Brno 2005, případně v německé verzi *Sudetendeutscher Katholizismus auf dem Kreuzweg*. Politische Aktivitäten der sudetendeutschen Katholiken in der Ersten Tschechoslowakischen Republik in den 30er Jahren. Münster 2010.

³ Vírou rozumím v tomto textu výpověď o rozumovém a současně pocitovém srozumění s určitým souborem vět o božském základu skutečnosti, v tomto případě katolické víry s křesťanskou katolickou věroukou. Náboženským prožitkem pak rozumím výpověď o konkrétním pocitu duchovní blízkosti s vyšším – „božským“ – bytím, na němž víra může stavět.

⁴ V dosud neutříděné pozůstalosti Rudolfa Schreibera v Archivu hlavního města Pra-

Ohlbaum se rozhovořil o svém vztahu k náboženské víře, protože se k tomu cítil nepřímou vyzván Schreiberem, který se patrně svého mladšího přítele a kolegy v nedochovaném dopise tázal, co bude nyní, když narukoval, s jeho vědeckou prací. Ohlbaumova doktorská práce vznikala pod vedením církevního historika na teologické fakultě Eduard Wintera polovině 30. let, věnovala se předhusitské „ranně humanistické“ teologii v Praze a jejími Winterem předpokládanými vztahy k hnutí „devotio moderna“. Ohlbaum k výzkumu využil říšského stipendia z Nordostdeutsche Forschungsgemeinschaft a podnikl několik cest po knihovnách a archivech v Německu.⁵ Obdržel také finanční podporu od Královské české společnosti nauk, ale disertace o teologu Johannesovi Rhode z pražské kartouzky Mariánská zahrada, obhájená na Německé univerzitě v roce 1938, ani v roce 1940 dosud nebyla připravena k publikování. Ohlbaum nyní Schreiberovi vysvětloval, že již nevidí smysl pokračovat v této práci, protože se během tří let, jež uplynuly od chvíle, kdy práce vznikla, sám „*nezůstal tím stejným, kterým byl*“. „*Es erscheint mir heute so ganz belanglos für uns Lebende, Kämpfende u[nd] Sterbende, daß zur Zeit Hussens ein stiller Mönch versuchte, im kleinen Kreise seiner geistl.[ichen] Brüder u[nd] Schwester Frömmigkeit u[nd] Demut in einer ganz bestimmten christlichen Lebensform zu verbreiten. Der Streit um die Form berührt mich heute nicht mehr; heute sind mir – ich gestehe es Dir – die Grundlagen des Christentums fragwürdig geworden.*“⁶

hy (dále jen AHMP) se podařilo najít celkem 29 dopisů Rudolfa Ohlbauma Rudolfu Schreiberovi, první je z berlínské studijní cesty z června 1936, ostatní jsou z období od ledna 1938 do února 1944 (jeden je bez datace, patrně z prosince roku 1942), bezpochyby se ale nejedná o úplnou řadu. Čtyři z dopisů jsou z jarních měsíců roku 1940, tedy z doby, kdy Ohlbaum narukoval do wehrmachtu. Zkoumaný dopis z 23. března je prvním z nich. V dalších dopisech (kromě toho berlínského, kde se vyjadřuje k poměrům a katolické církvi v Hitlerově Německu) se už náboženské problematice Ohlbaum věnuje jen jednou (dopis z 9.6. 1940). Ostatní přinášejí vesměs poznatky ze života v armádě a z tažení západní, jižní i východní Evropou, ale objevují se i osobní věci a úvahy nebo zmínky o tom, zda a kdy se uvidí nebo viděl s dřívějšími společnými přáteli. Ve Schreiberově pozůstalosti se nachází také dva Ohlbaumovy dopisy určené Schreiberově manželce Marii, jeden ze srpna 1943 a druhý z ledna 1945 z Liberce, kde byl zraněný Ohlbaum v lazaretu. Ohlbaum v dopisech nepoužívá žádné odkazy, obraty, výrazy nebo metafory spojené s křesťanstvím nebo náboženstvím, několikrát však přeje Schreiberovi k vánocům, velikonocím a jednou i k letnicím.

⁵ K celkovému konceptu Winterova bádání o „raném humanismu“ i zapojení R. Ohlbauma viz mou studii *Raný humanismus v díle Eduarda Wintra*. In: Německá medievistika v českých zemích do roku 1945. Eds. P. Soukup – F. Šmahel. Praha 2004, s. 363–380.

⁶ AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaum Schreiberovi 23.3. 1940.

Pozoruhodné je především Ohlbaumovo zdůvodnění krize víry svou vlastní proměnou. Ony změny, která ho měly změnit, se odehrály v nedávné přítomnosti a zřejmě nemohou znamenat nic jiného, než vytvoření Hitlerova Velkoněmecka připojením Rakouska a Sudet a válku s Polskem a se západními demokraciemi. Ohlbaum sám se během té doby stal z historika vojákem, bojujícím ve válce za – možno snad říci – nějakou „Novou Evropu“ pod německou dominancí. Je tedy legitimní položit si otázku, zdali a nakolik vyvolávala případnou vnitřní náboženskou krizi u německých katolíků právě tato proměna sociálně – politického řádu ve střední Evropě. Domnívám se, že hledání odpovědi na takovou a podobné otázky je nezbytná k porozumění tomu, jaké faktory ovlivňovaly procesy sekularizace a desakralizace (nebo nové sakralizace) světa ve středoevropských společnostech 20. století.

Ohlbaum nebyl jediným členem Staffelsleitu, který po připojení českých zemí k Velkoněmecké říši ve dvou krocích v letech 1938/1939 dospěl k nějaké krizi ve vztahu ke křesťanství nebo přinejmenším ke katolické církvi jako k instituci. Zatímco Rudolf Schreiber, jakkoliv se aktivně podílel na budování nacistického úředního a vědeckého v protektorátu, zůstal i během svého členství v NSDAP (kde byl na okresní úrovni pověřencem pro národnostní a rasové otázky) nadále členem římsko-katolické církevní komunity, rozhodl se jiný člen Staffelsleitu, historik a sociolog Eugen Lemberg (1903–1976), který si o mnoho let později udělal jméno významnými studii o nacionalismu, vystoupit z katolické církve. Jediným důvodem tohoto kroku byl podle Lembergova pozdního autobiografického vysvětlení údajně neustále v Hitlerově Německu ve vzduchu visící konflikt mezi katolickou církví a nacionálně socialistickou ideologií. Příslušnost ke katolické církvi prý trvale ohrožovala Lembergovo pracovní postavení a znemožňovala mu usilovat o odpovídající uplatnění. Podle Lembergových vzpomínek šlo při jeho vystoupení z katolické církve pouze o obraný strategický krok ve světě, v němž vládla o totalitu sociálního světa usilující nacionálně socialistická ideologie. Nešlo prý o nic více než o ochranu kariéry, své osoby a zvláště o zabezpečení rozrůstající se mladé rodiny. Ani tento krok však – jak Lemberg dodává – nezabránil tomu, aby nebyl stranickým soudem vyloučen z NSDAP a tudíž nepřišel o místo ředitele libereckého učitelského ústavu. Nezbyvalo prý nic jiného, než se dobrovolně přihlásit na frontu. Rozchod s katolickou církví tak nebyl důsledkem nějaké osobní náboženské krize, ale důsledkem politického a ideologického nátlaku během totální disciplinace elit nacistického režimu. Rozchod s institucionalizovanou církví však prý neznamenal pro Lemberga konec náboženského prožitku, neboť obava o rodinu v těžkých chvílích a především frontový zážitek válečné každodennosti mezi životem a smr-

tí v něm nadále vyvolával silný zážitek bezprostředního vztahu k bohu. Když na to počátkem 70. let Lemberg vzpomínal, nenaznačil již, zda se do katolické církve vrátil. Avšak z použitých výrazů a metafor je zřejmé, že se Lemberg spíše vyhýbal tradiční křesťanské metaforice.⁷ Přestože je dobře možné, že pro něj byla otázka víry ve formě životopisného vyprávění příliš intimní, a proto byla pojednána pouze popisným, neteologickým jazykem, lze si položit otázku, zda nakonec i u něj odklon od příslušenství ke katolické církvi v letech 1939–1945 nesouvisel ještě s něčím jiným, než jen s nezbytnou obranou živobytí.

Nakonec také ambiciózní teolog Eduard Winter (1896–1982), církevní historik a katolický kněz, který byl považován za jakousi duchovní hlavu celého mládežnického hnutí Staffelsteinu, provedl ve druhém roce existence protektorátu krok, který ho postavil proti římsko-katolické církvi, k níž patřil. Na podzim 1940 přestal plnit své povinnosti na teologické fakultě a přednášeje napříště pouze na filozofické fakultě nenosil více ani předepsané kněžské oblečení a úpravu účesu. V únoru 1941 se oženil a o dva měsíce později byl litoměřickým biskupem Weberem exkomunikován a u toho zůstalo až do konce jeho dlouhého života. Winter však z katolické církve nevystoupil a jak později po válce tvrdil, přinejmenším během protektorátu platil dál církevní daň. Důvodem tohoto radikálního zvratu v jeho životě přitom podle jeho apologetického vzpomínání nebyla krize víry, ani kariéra, ale údajně dlouholetý nesouhlas s vývojem v církvi a s církevním uspořádáním, které nebralo ohled na moderní myšlenkové proudy, především na nacionální odlišnosti věřících.⁸ Svým programem křesťanského nacionalismu, který byl v jádru obsažen i v principech společenství Staffelsteinu a který patřil ke katolickému proudu sudetoněmeckého nacionalismu, se dostával do ostrého střetu s katolickou církevní hierarchií v Československu. Současně však byl mezi novými elitami nacistického režimu vnímán příliš jako katolík a, chtěl-li v novém režimu, který se označoval jako esence národní ideje, působit veřejně, přednášet na univerzitě a moci se starat

⁷ L e m b e r g , Eugen: *Ein Leben in Grenzonen und Ambivalenzen*. In: Seibt, Ferdinand (ed.): *Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder*. Bd. 5. Eugen Lemberg (1903–1976). München 1986, s. 194–208. Zcela stranou přitom ponechávám velmi obtížně řešitelnou otázku, zda by toto vnímání „božské bezprostřednosti“ bylo možné konfrontovat s tím, jak nadpřirozený základ života vnímali v nacistickém režimu ti, kteří se označovali jako „gottgläubig“. Často to přitom byli přesvědčení stoupcem nacistického režimu, např. členové Himmlerových SS. Touto poznámkou nechci ani jen naznačit, že E. Lemberg mezi takové „věřící“ stoupence nacistického režimu patřil.

⁸ K tomu první část jeho autobiografie W i n t e r , Eduard: *Mein Leben im Dienst des Völkerverständnisses*. Nach Tagebuchaufzeichnungen, Briefen, Dokumenten und Erinnerungen. Bd. 1. Berlin 1981, s. 117–130.

o nově založenou rodinu (na podzim 1940 se mu narodila první dcera), rozhodl se zpřetrhat vazby k institucionalizovanému katolictví. Pokusil jsem se již na jiných místech podrobně ukázat, že za Winterovým rozkolem s katolickou církví a jeho přechodem na filozofickou fakultu je tedy třeba hledat celý uzel motivů od osobních (narození dítěte a založení rodiny), přes ideové (nenaplněná touha po nacionální reformě katolické církve a potřeba mít neustále prst na myšlenkovém „tepu doby“) po kariérní (profesura, seminář a vlastní výzkumný ústav).⁹ Winter sám z nich však zdůrazňoval, tehdy i později, především motiv ideový, jak ukazuje velmi jednoznačně Winterovo vlastní vysvětlení svých kroků na přelomu 30. a 40. let, dochované v pozůstalosti prorežimního reformně katolického teologa Karla Adama, v němž se Winter přihlásil k rozhodnutí opustit zklamavší katolickou církev a podílet se na budování nové nacionálně socialistické budoucnosti.¹⁰ Je dobře možné, jak se snaží v duchu vysvětlení Pauluse Sladeka argumentovat ve své studii Ines Luft, že ideově si Winter své rozhodnutí zdůvodňoval sám pro sebe teologickým učením o mystické neviditelné církvi.¹¹ I když odhlédneme od ostatních motivů, nelze zřejmě jeho konflikt s církví ani

⁹ Nejpodrobněji jsem to rozebral v nepublikované dizertační práci (dostupné v systému MU online) *Eduard Winter v německém dějepisectví v protektorátu*. Biografická studie o kariéře, přizpůsobení a politickém podřízení historiografie. Brno 2007 (obhájena 2008) a v publikovaném portrétu *Eduard Winter (1896–1982)*. „Eine der bedeutendsten Persönlichkeiten der österreichischen Geistesgeschichte unseres Jahrhunderts ist in Österreich nahezu unbekannt“. In: *Österreichische Historiker 1900–1945. Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und der Tschechoslowakei in wissenschaftlichen Porträts*. Hrsg. K. Hruza. Wien, Köln, Weimar 2008, s. 619–676.

¹⁰ S c h e r z b e r g , Lucia: *Kirchenreform mit Hilfe des Nationalsozialismus*. Karl Adam als kontextueller Theologe. Darmstadt 2001, s. 310 a t á ž: *Karl Adam und der Nationalsozialismus*. Saarbrücken 2011, s. 165, která na Winterovo vysvětlení upozornila a také z něj cituje, dopis uvádí jako nedatovaný dopis E. Wintera Karlu Adamovi. Podle Dr. Herberta Aderbauera, který mi laskavě kopii tohoto důležitého dopisu z diecézního archivu v Rottenburgu zaslal (za což mu patří velký dík), je však třeba údaj původu dopisu poopravit. Dopis, dochovaný v Adamově pozůstalosti, byl totiž jen opisem vysvětlení, určené pro nějakého „přítele“, snad pro svobodného pána von Skrbenskyho, který jej 8. 10. 1940 spolu s nějakými dalšími přílohami zaslal Karlu Adamovi. Diözesenarchiv Rotterburg, N 67 Pozůstalost Karla Adama, Nr. 33. Winter své vysvětlení, které hovoří o roce 1933 jako o roce, který vše změnil a vysvětluje následující roky jako snahu nezústat z nacionálních důvodů stranou „an dem unerhörten Aufstieg des neuen Deutschlands unter der Führung Adolf Hitlers“, zakončuje vyslovením naděje o oběti svého kněžství pro něco nového: „Die sichere Zuversicht erfüllt mich, dass das Opfer nicht umsonst war; dass ich an Neuem, Grossem mitwirken kann.“

¹¹ L u f t , Ines: *Diesseits und jenseits der Amtskirche*. Eduard Winter (1896–1982), ein römisch-katholischer Priester im 20. Jahrhundert. In: *Fides-Theologie-Ecclesia*. Festgabe für Ernst Ludwig Grasmück. Hrsg. N. Jung – F. Michalek – s. Seit. Frankfurt

v ideové rovině vnímat jako výsledek osobní krize víry, nýbrž naopak jako důsledek určité specifické osobní teologie.

Jisté však je, že členové Staffelsteinu byli již před rokem 1938 některými katolickými kritiky osočováni, že jsou zrádci katolické víry a že sudetoněmeckou mládež vedou vstříc novopohanskému světonázoru nacionálně socialistické ideologie.¹² Jisto také je, že nacistický režim si třeba od Winterova kroku v roce 1940 sliboval mnohem větší odpadlictví bývalých členů Winterova kruhu od římsko-katolické církve. Podle poválečného Winterova vysvětlení však byli prý nacisté zklamáni.¹³ Pramenná data o odpadlictví od církve u českých Němců po připojení k nacistickému Velkoněmecku dosud scházejí.¹⁴ Pro chápání sekularizačních procesů ve 20. století by proto byl přínosný výzkum, který by zkoumal odpadlictví mezi německojazyčnými věřícími od církve v letech před rokem 1938 i v době nacistického režimu v sudetské župě a v protektorátu a který by sledoval také dřívější náboženskou aktivitu těchto věřících, např. skrze členství v katolických spolcích (včetně hnutí Staffelstein).

Z toho důvodu nelze říct, nakolik byla Ohlbaumova osobní krize víry, zachycená ve válečné korespondenci s Rudolfem Schreiberem, mezi mladými německými katolíky výjimečná. Jisto je však, že byla dočasná, protože Ohlbaum s katolickou církví na rozdíl od Wintera očividně svazky nezpřetrhal. Po válce ve vyhnaneckém exilu v SRN opět patřil ke katolickém prostředí především kolem Ackermann-Gemeinde, založené mnoha členy bývalého Staffelsteinu, a pohyboval se v blízkosti nejvýznamnějších postav sudetoněmeckého katolicismu.¹⁵ Přesto se domnívám, že kromě pocitu

am Main 2012, s. 293–309. Sladek takto argumentoval ve studii S l a d e k , P.: *Die kirchliche Erneuerungsbewegung*, s. 208.

12 Srov. především anonymní pamflet C h r i s t i a n u s : *Die Totengräber des sudetendeutschen Katholizismus*. Eine Studie. Praha 1938.

13 Takto přinejmenším argumentoval Winter v červenci 1945 v prohlášení o své činnosti v letech 1938–1945, určeném patrně pro rakouské repatriační úředníky, jehož opis v roce 1953 vytvořila východoněmecká Stasi. Bundesbeauftragte für Stasi-Unterslagen, 12253/92, f. 73–76.

14 Winter (*Mein Leben im Dienst*, s. 126) zmiňuje ze svých žáků ještě teologa Dr. Julia Klitznera, který se ještě před Winterem samotným rozešel s katolickou církví, oženil se a založil rodinu. Klitzner působil v době německé okupace jako archivář v Moravské Ostravě.

15 Rudolf Ohlbaum byl v 90. letech 20. století například autorem biografického úvodu a editorem svazku kázání, esejů a dopisů teologa, pátera Pauluse Sladeka. Viz S l a d e k , Paulus: *Not ist Aunruf Gottes*. Aus Veröffentlichungen, Rundschreiben, Predigten und Briefen. Dokumente zur Geschichte der Vertriebenenseelsorge. Königstein/Taunus 1991. K vývoji poválečného sudetoněmeckého katolicismu v exilu viz nejpodrobněji B e n d e l , Raimund: *Aufbruch aus dem Glauben?* Katholische

krize zrcadlí dopis ještě jistý důležitý fakt, který ač znám, nebyl možná dosud v literatuře o německém katolickém mládežnickém hnutí dostatečně zdůrazněn. Náboženský prožitek členů Staffelsteinu se utvářel jako silný kolektivní prožitek přináležitosti k určitému živému společenství. Tuto okolnost připomněl Paulus Sladek, jeden z prvních členů Staffelsteinu a ve 30. a 40. letech Winterův mladší kolega na teologické fakultě Německé univerzity v Praze, v roce 1974 svým historickým, ve své podstatě ale především vzpomínkovým výkladu o „německém náboženském obrození“ v mládežnických spolcích mezi válkami: *„In den Bünden der katholischen Jugend, in ihren Heimabenden und Gemeinschaftsfeiern, in der volksliturgischen Gottesdienstgestaltung, bei der Missa recitata und der freiwilligen Gemeinschaftskommunion, im Bibelkreis, beim frei formulierten Abendgebet in der Gruppe oder bei der Abendandacht mit der Dorfgemeinschaft unter freiem Himmel, bei den religiösen Volksliedern, die sie mit ihren Instrumenten begleiteten, wurde der christliche Glaube für die Jugendlichen zum persönlichen Erlebnis.“*¹⁶ Tento osobní prožitek křesťanské víry skrze společenství bylo to nové, přitažlivé, na čem se naplňoval základní úkol Staffelsteinu – náboženské obrození českých, moravských a slezských, tedy – jak Winter a jeho intelektuální kruh od počátku 20. let také začali po vzoru národoveckých uskupení říkat – sudetských Němců. Tento osobní prožitek také vytvářel symbolickou jednotu všech členů, jež se cítili být poslové a nositelé nové, lepší budoucnosti. Věta *„Mit uns zieht die neue Zeit!“*, vyjádřená v denním tisku o společném víkendovém setkání několika severočeských skupin Staffelsteinu v roce 1931, tento pocit kolektivního souznění ilustruje velmi přesvědčivě.¹⁷

Jednalo se tedy o vážný pokus obrodit německou kolektivní identitu skrze katolicismus, přičemž v očích jejích členů nebylo možné oddělovat jedno od druhého. Současně byl v ideových liniích společenství nepřehlédnutelným, ba konstitutivním momentem moment obranný, protože obě součásti této „národní“ identity byly vnímány jako ohrožené v cizorodém světě – němectví v československé republice a katolictví v „odkouzleném“, libe-

Heimatvertriebene in den gesellschaftlichen Transformationen der Nachkriegsjahre 1945 – 1965. Wien, Köln, Weimar 2003. Zda a jak tato krize víry zanechala na Ohlbaumově vztahu ke katolické víře, případně jak ovlivnila poválečný sudetoněmecký katolicismus, nebylo předmětem mé studie.

¹⁶ S l a d e k , Paulus: Die kirchliche Erneuerung bei den deutschen in der Ersten Republik. In: Bohemia sacra. Das Christentum in Böhmen 973–1973. Hrsg. F. Seibt. Düsseldorf 1974, s. 188.

¹⁷ ZA Opava, f. Osobní fond Rudolf Fitz, inv. č. 605, sig. 175, karton 21, Výstřižek z Deutsche Presse z 20. 11. 1931 pod názvem Aus der Jugendbewegung: Staffelstein in Steinschönau.

rálním a racionalistickém světě. Staffelstein (formálním označením „*Bildungs- und Wanderbund Staffelstein*“) měl několik organizačních poměrně volně propojených součástí, které se vyprofilovaly během prvních osmi let vývoje hnutí.¹⁸ Nejprve sice vznikal jako čistě středoškolské hnutí, ale postupem doby a s tím, jak první členové stárli a odcházeli na vysoké školy a pak i do zaměstnání (mezi nimi byla celá řada nových kněží a členů mnišských řádů) se struktura organizace rozšířila o tzv. vysokoškolský kruh (tzv. *Hochschulring*) a o tzv. „staré pány“ (*Älterenschaft*). Vlastním ideovým jádrem a generátorem iniciativ se stal nakonec právě kruh vysokoškoláků, pro které Winter zřídil ubytovnu a zároveň svazové centrum v Tomášské ulici na Malé Straně. Centrum v Tomášské, zámek Svojkov nedaleko České Lípy, zapůjčený do konce 20. let jim hrabětem Kinským, a později „domov“ Staffelsteinu v Úšovicích u Mariánských lázní (Auschowitz bei Marienbad) se staly topografickými centry a současně symboly Staffelsteinu. V Tomášské se konaly přednášky významných představitelů církve z Německa,¹⁹ na Svojkově a v Úšovicích, kde byly pořádány pravidelné výroční srazy a které se podle Winterových představ měly stát střediskem všech mladých sudetoněmeckých katolíků, se konala také velká celosvazová setkání nebo na příklad tzv. sudetoněmecké „pracovní tábory“ (ve smyslu workshopů), na nichž se účastnili zástupci širokého spektra sudetoněmeckých mladých, od svazů katolických, přes národovecké až po socialistické, s cílem budovat povědomí sudetoněmecké jednoty.²⁰

Sledujme nyní Ohlbaumovo vyznání, jak je vyjádřeno v dopise z 23. března 1940. Ohlbaum se nechal vnitřně oslovit katolictvím až během univerzitního studia a zapůsobila na něj zásadním způsobem právě duchovní a intelektuální atmosféra společenství „vysokoškolského kruhu“. Když mladý student přišel počátkem 30. let z Bruntálu do Prahy a přidal se ke studentům kruhu Staffelsteinu, považoval se za člověka „nenáboženského“. „*Die menschlichen Bindungen zu Euch hielten mich jedoch, obwohl ich mir oft sagte, ich müßte ehrlich sein u[nd] weggehen, da ich ein unreligiöser*

¹⁸ H u b e r , K. A.: Deutsche katholische Jugendbewegung, s. 307.

¹⁹ Např. jezuita Fridrich Muckermann nebo Carl Sonnenschein. H u b e r , Kurt A.: *Eduard Winter (1896–1982)*. Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen, Mähren, Schlesien 6, 1982, s. 12 a S l a d e k , P.: *Die kirchliche Erneuerungsbewegung*, s. 196.

²⁰ Tyto tábory se konaly na Svojkově v letech 1928 a 1929. Viz S c h m i d - E g g e r , H. – N i t t n e r , E.: *Staffelstein*, s. 90, 103. K prvnímu viz *Das Arbeitslager sudetendeutscher Jugend zu Schwoika*. Hrsg. W. Prosch. Teplitz 1929, ke druhému viz *Der sudetendeutsche Intellektuelle*. Das zweite Arbeitslager in Schwoika der Akademischen Arbeitsgemeinschaft für Volksbildung. Hrsg. E. Lemberg. Reichenberg 1930.

*Mensch sei, denn verstandesmässig sah ich nichts als Widersprüche und Unklarheiten und in der Seele wärmten keine Erlebnisse.*²¹ Křesťanská věrouka mu tehdy byla příliš iracionální. Vše se prý změnilo po velikonočních roku 1932, kdy se účastnil náboženských přednášek jistého Dr. Bauma v Ústí nad Labem. Teprve od té chvíle začal překonávat pocit náboženského odcizení vůči ostatním členům Staffelsteinu a „*wuchs von da an erst in Winters Kreis hinein.*“ Pro Ohlbauma tehdy nastalo šťastné období, neboť mohl jít společnou cestou s těmi, kteří uvažovali stejně. Kolektivní náboženský zážitek byl pro jeho víru konstitutivní. Chránil prý si však tento pocit, protože to vnímal jako „dar“ a „tužil“, že by o něj zase mohl přijít. Chtěl se proto soustředit především na to, co cítil jako podstatné. I díky vlastnímu historickému výzkumu předhusitských teologů (konkrétně Johannes Rode z Hamburku) viděl v rozmanitých formách křesťanské víry v dějinách jen dobovou formu toho, co zůstávalo podstatné a neměnné (*nur das Zeitbedingte oder Ausformung des Wesenshaften in der Zeit.*) To podstatné však věřil, že si udržoval bez vnitřního nutkání klást další otázky, aby si vše ověřil. A v tom mu pomáhala i nutná pracovní koncentrace na vlastní výzkum.

Pak však, někdy počátkem roku 1938, byl prý jeho klid narušen neschopností proniknout do novotomistického učení o neposkvřněném početí a dřívější klid mu nevrátil ani starší přítel a pozdější docent dogmatiky na teologické fakultě Německé univerzity Paulus Sladek, který se mu snažil vysvětlit, že věřící přijímá i to, co je rozumově neuchopitelné (*das Unbegreifliche*). V jiném případě by hrozilo, že stavbu, na níž je křesťanská víra vystavěna, popře a zboří jako celek. A nyní prý v tomto ohledu „*stehe ich vor den Trümmern.*“ Katolické církvi nadále dokázal přiznávat její mravní význam ve společnosti a uznával i její funkci při udržování společenství a tradic, ale metafyzický rozměr katolického učení o spáse mu byl cizí.

Tím vyznání končí. Ohlbaum doufal, že ho Schreiber pochopí, ačkoliv nevěděl, „*ob du der Alte geblieben bist.*“ Neviděl opravdu žádný smysluplný důvod věnovat se dál historicko-teologickému tématu a vyjadřoval i pochybnost, proč by se zrovna Německá akademie věd v Praze chtěla „*zatežovat*“ takovým dle jeho názoru očividně zbytečným tématem (*mit einem Thema wie dem meinen belasten möchte*).²² Závěrem se však ještě jednou

21 AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaum Schreiberovi 23.3. 1940. Také další následující citáty pocházejí z tohoto dopisu.

22 Na rozdíl od Ohlbauma tuto potřebu cítil Eduard Winter, který nejenže knihu do tisku v rámci spisů Německé akademie věd prosadil, ale sám i redakčně připravil. Když kniha o tři roky později měla vyjít, přijal o tom Ohlbaum zprávu s potěšením, ač přepracovávat ji nadále nechtěl, a uznale se vyjádřil o Winterovi: *Von der Akademie habe ich ein Schreiben bekommen, daß sie meine Doktorarbeit drucken wolle; Winter hat sich erbötig gemacht, die Drucklegung zu besorgen. Möge also die Arbeit im Grunde*

nepřímo k tématu víry v boha nepřímo vrátil, když se podívil nad dvěma krátkými neveřejnými texty, které obdržel od obou teologicky vůdčích osobností dřívějšího Staffelsteinu E. Wintera a P. Sladeka. Oba očividně i po oficiálním rozpuštění Staffelsteinu v srpnu 1938 udržovali přinejmenším ještě na jaře 1940 neformální kontakt s mnoha aktivními členy, kteří sloužili v armádě nebo na frontě (a patrně nejen s nimi), pomocí tzv. „listů polní pošty“ (*Feldpostbriefe*), jak je neoficiálně nazval Ohlbaum.²³ Oba dopisy se již s jeho myšlením velmi míjeli. Ale především Winterův text, končící prý pozdravem z ortodoxní – staroruské (což Ohlbaum podtrhl) – liturgie, v něm prý vyvolával chladné odcizení. Ohlbaum už prostě svým starším přátelům a autoritám v otázce víry nerozuměl.²⁴

Vidíme tedy, jak mnoho Ohlbaum otevřel Rudolfu Schreiberovi okno do své duše. Všimněme si, že jako důvod svého odcizení vůči katolické víře uvedl nemožnost přistoupit na základní prvky katolického dogmatu a že krize se rozvinula od jara 1938. Bylo by tedy možné soudit, že není správné spojovat krizi víry jednoho člena Staffelsteinu s politickými událostmi let 1938–1940. Jistě při tom svou roli sehrál také zánik intenzivního kolektivního společenství Staffelsteinu. Musel bych bezpochyby s takovým závěrem souhlasit, kdybych nečetl celou korespondenci s Rudolfem Schreiberem. Jak už jsem se zmínil, Ohlbaum se už nikdy k tématu víry z osobního hlediska nevrátil. Avšak jeho další dopisy svědčí o jistém celkovém přehodnocování dosavadního života a hledání budoucích jistot. A je v nich myslím dostatek náznaků o tom, že Ohlbaum se připravoval po očekávané vítězné válce podílet se na budování nové německé společnosti někde na východě. „...als ich im Lazareth hörte,“ odpovídal Ohlbaum na Schreiberovu otázku po jeho poválečných plánech v roce 1942, „daß die DAF

unverändert erscheinen; würde ich sie selber nochmals vornehmen, würde doch etwas ganz anderes daraus. Ich staune über Winter, was er in dieser Zeit zu schaffen imstande ist. AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaum Schreiberovi 25. 6. 1943.

23 Ve Schreiberově pozůstalosti jsou k nalezení dva takové texty. Jeden od Eduarda Wintera z května 1940 o Leibnitzovi a myšlence jednoty v křesťanské víře u různých konfesi v Německu a druhý od Pauluse Sladeka o tématu křesťanských velikonoc. Přinejmenším Winterův dopis ovšem určitě není totožný s tím, o němž se ve svém dopise zmiňuje Ohlbaum.

24 AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaum Schreiberovi 23.3. 1940. „*Mein ‚Geständnis‘ behalte bitte für dich, da es nur für Dich alten Freund bestimmt ist. Übrigens schickt mir Paulus seine Feldpostbriefe u[nd] auch Winters habe ich bekommen. Ich habe sie gelesen, weil ich etwas Nahrhaftes drin suchte; aber es ist alles vorbeigesprochen, wenigstens bei mir. Wie es andere aufnehmen, weiß ich nicht. Winter endigt z.B. mit dem Satze: „Laß mich schließen mit dem altrussischen Ostergruß: Christ ist erstanden!..“ das wird, glaube ich, jeden stören und befremden.*“ Podtrženo v originále.

(wie auch staatl. Ämter) Leute für den Osteinsatz namhaft machen soll, habe ich mich sogleich entschlossen, mich zu melden u[nd] für einige Jahre zu verpflichten. Während meines Aufenthaltes in R[eichen]b[er]g. habe ich diesen Entschluß auch dem Gauobmann Birke bekannt gegeben.“²⁵ Rozhodnutí vyplynulo z Ohlbaumova dlouho zažívaného pocitu neukotvenosti a bezperspektivnosti ohledně budoucího životního směřování.²⁶ Východní angažmá se tak jevilo jako velká životní šance, umožňující něco nového. „Wenn daher mein Leben nicht jeden Sinn verlieren soll, kann ich nicht anders als mich dort zur Mitarbeit zu melden, wo Helfer besonders notwendig sind. [...] Wenn ich daher einer Tätigkeit im Osten jeder im Reiche vorziehe, so deshalb, weil ich erwarte, daß es nicht für jeden Einzelfall vorausbestimmten Schemen zu erfüllen gilt, sondern daß noch Raum bleibt zum selbständigen Handeln, das durch immer neue Gegebenheiten gefordert wird.“²⁷

Ohlbaum si v korespondenci nekladl žádné pochybnosti nebo otázky po legitimitě německé přítomnosti ve východní části Evropy, kterou Německo okupovalo, a byl patrně srozuměn také s tím, že nová německá společnost, jež v nacistickém režimu vyrůstá, bude organizována podle biologického, tedy rasového principu. Jde-li druhá část věty snad příliš k hranici

²⁵ AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaumův dopis Schreiberovy z 5. 5. 1942. Stejně rozhodnutí vyjadřuje i v dopise z 21. 7. 1942, psaném na východní frontě někde nedaleko Taganrogu: „Wie ich dir schon schrieb, habe ich mich vor einem Jahre schon einverstanden erklärt, einmal im Osten eine Aufgabe zu übernehmen, befristet natürlich vorerst. Wenn daraus nichts würde u[nd] ich gesund aus diesem Kriege heimkehren könnte, wo würde ich da lieber als in Böhmen arbeiten – wenn es nicht ausschließlich Arbeit zwischen Archivregalen u[nd] Katalogen ist. Doch davon zu reden hat nicht viel Zweck: vorläufig haben wir noch Krieg, vorläufig nehme ich auch auf die Einberufung zum Ostdienst.“

²⁶ Ohlbaum popisoval svou nejistotu z Liberce, kde tehdy pracoval, 9. 8. 1939 následovně: „Ich möchte mein bisheriges Leben mit einer Fahrt in einem kleinen Fischkütter vergleichen: wohl bin ich damit schon öfter ausgefahren, zum erstenmal, als ich vom Vater nach Weidenau zum aufs [sic] Gymnasium geschickt wurde, u[nd] dann öfter; aber wenn ich auch nie in den Ausfahrhafen zurückkehrte, so behielt ich doch fast immer die gleiche Küste in Sicht oder legte wenigstens wieder nach einiger Zeit an ihr an. Jetzt aber hält mich das alte Land nicht mehr fest genug u[nd] ich wehre mich nicht, daß der Wind meinen Kahn immer weiter hinaus auf die See treibt. Werde ich auf neues Land stoßen, wird mein Kahn kentern oder werde ich wieder an die alte Küste zurückfinden, weil sie jetzt einen Meerbusen einschließt, jenseits dessen sie mich wieder aufnimmt? Ich weiß es nicht.“

²⁷ AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaumův dopis Schreiberovi z 5. 5. 1942. Jde samozřejmě o věty trochu vytržené z kontextu, jenž se věnoval vztahu mezi schopnostmi člověka a možnostmi jeho životního uplatnění. Pro nás zajímavé však je především ono rozhodnutí dobrovolně se nechat najmout pro službu v okupované východní Evropě a Ohlbaumovo srozumění s politikou a institucemi režimu.

spekulace, pak je myslím přinejmenším oprávněné říct, že Ohlbaum bral rasový princip jako něco, co je při myšlení o člověku a společnosti nejen myslitelné, ale i přijatelné. Opravňují mne k tomu náznaky korespondence, kde se hovoří o rasovém učení a určujícím významu biologické podstaty člověka pro jeho myšlení a jednání.

V červnu 1940, necelé dva měsíce po svém „vyznání“, psal Ohlbaum Schreiberovi z tažení do Francie odpověď na jednu jeho námitku (v doslovném znění pro neexistenci Schreiberova dopisu neznámou), jež patrně kladla do souvislosti vztah mezi biologickou a rasovou konstitucí člověka a náboženskou vírou. Ohlbaum přes původní distanci přiznal rasovému učení platnost, zatímco o některých dřívějších náhledech na svět a lidi kolem sebe se vyjádřil v podstatě jako o idealistické iluzi: „[...] *die Abhängigkeit oder Bedingtheit unseres Erkennens wie auch wohl unseres Glaubens von unser Natur, die²⁸ anscheinend doch recht weitgehend, auch im seelisch-geistigen Bereich, durch Erbtatsachen bestimmt ist. Noch in Reichenberg habe ich die beiden Bände „Menschl[iche] Erblehre u[nd] Rassenhygiene“ von Baur-Fischer-Lenz durchgeackert [...]. Ich habe mich anfangs gegen die dort niedergelegten Forschungsergebnisse (Gegebenheiten u[nd] ihre Ausdeutung) gewehrt. Mit einem Kameraden aus unserm Amte habe ich stundenlang das Für und Wider erörtert u[nd] grade wegen der notwendigen Folgerungen, die sich an jene Aussichten knüpften, das Wider stärker als das Für verteidigt. Dann bin ich eingerückt u[nd] kann mit Soldaten aus allen Volkskreisen u[nd] fast allen deutschen Gauen zusammen. Es gab ein böses Erwachen. Wir hatten früher unser Volk mit romantischen Gefühl gesucht. Wenn wir vom deutschen Bauer sprachen, meinten wir den Sängler des edlen Volkslieder, wie es [Walther]Hensel als Perle unter Sandkörnern ausgelesen hatte. Und der deutsche Arbeiter erschien uns als der durch [Heinrich] Lersch u[nd] andre Arbeiterdichter gehobene Werkschaffende. Wir haben immer ein verklärtes Bild gesehen, die Masse der wirklichen Bauer u[nd] Arbeiter ist anders, das Sein nicht das Soll. Damals, als ich fünf Wochen lang einen Raum mit 10 Arbeitern teilen mußte, wurde ich zum erstenmal ernüchert.“²⁹ Ohlbaum naznačuje, že jeho prvotní reakcí*

28 Šlo o dvousvazkovou publikaci o rasové hygieně a eugenice s názvem *Menschliche Erblichkeitslehre und Rassenhygiene* autorů Erwina Baura, Eugena Fischera a Fritze Lenze, jež vyšla mezi roky 1921 a 1940 v pěti vydáních a v meziválečném Německu byla používána jako standardní práce.

29 AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaum Schreiberovi 8. 6. 1940. Kromě toho se o rasových otázkách očividně v kruhu bývalých členů Staffelsteinu debatovalo i jindy, jak naznačuje dopis z 19. 8. 1941, kde se hovoří o zkoumáních Dr. Lorenze (patrně spisovatel a novinář Franz Lorenz) o pojmu hodnoty a o „*auffalende Beziehungen zur Rasse*“.

byl idealistický přístup osvícenské tradice, kterému byl naučen, neboť ten stavěl na ideji, že výchovou či vzděláváním je možno člověka formovat k lepšímu.³⁰ Vzpomněl si prý přitom však také na principy jistého svého nadřízeného v Německé pracovní frontě, kde Ohlbaum zřejmě nějaký čas před válkou v oddělení pracovního vzdělávání a vedení podniků pracoval (DAF – Deutsche Arbeitsfront). Tyto principy zohledňovaly naopak biologickou podstatu člověka. Vycházely z toho, že při vzdělávání se musí být brán zásadní ohled na „přirozené“, tedy vrozené nadání a schopnosti mladých i dospělých, a že jen rozvinutím vrozených schopností lze dosáhnout úspěchu a zformování „*druhově specifického pracovního vědomí*“ („*arteigene Arbeitsgesinnung*“). Předpokladem toho však pak podle Ohlbauma bylo přesvědčení o tom, že „*Großteil unseres Volkes die Anlagen zu einer gleichartigen Gesinnung besitzt*“. A o tom se zdál být Ohlbaum přesvědčen: „*Und es scheint auch tatsächlich zu stimmen, daß ein großer Teil unseres Volkes das Schaffen zum Sinn u[nd] Inhalt des Lebens zu machen vermag. Daß es ein Teil nicht tut u[nd] nicht vermag, bestätigt nur die Richtigkeit der Lehre.*“ Ohlbaum také uznával, že vysvětlení shodné reakce člověka na stejné podněty je dáno jeho biologickou podstatou. Ta určuje lidské jednání, probíhající jako jednání nevědomé, a jednajícím se proto může jevit jako nesmyslné. Vlastní vysvětlení důvodů takového jednání jsou až následným důsledkem vědomé aktivity jednajících, jež ospravedlňují své jednání různě, a proto se zdůvodnění někomu mohou jevit jako přesvědčivá, jiným ale nikoliv.³¹ Biologická podstata člověka podle Ohlbaumových úvah předchází a předurčuje jeho myšlení.

Na závěr dopisu se Ohlbaum znovu obrátil k otázce náboženství. Dospěl k přesvědčení, že biologické založení člověka s jeho „*zlými pudy*“ nelze mírnit ani náboženstvím. Míra schopnosti poznat Boha je totiž představena rovněž jako jedna z biologicky vrozených schopností. Obyčejný člověk tudíž nemůže kvůli své biologické nedostatečnosti poznat boha jinak než jako odměňující nebo trestající autoritu za naplnění nebo naopak nesplnění morálního příkazu. Z takového přemítání pak vyplývaly otázky, jež Ohlbaum

³⁰ Tamtéž: „*Aber ich sagte mir: diese hier sind Irregeleitete, von Kindheit auf werden ihre Seelen vergiftet. Ich fühlte mich verpflichtet, sie zu bekehren, in ihren u[nd] ihre-sgleichen eine neue Arbeitsgesinnung, eine neue Sittlichkeit (Eigentum, Ehe, Familie) zu wecken.*“

³¹ Takto jsem vyložil následující věty: „*In vielen anderen Fällen kann man nur das Gleiche beobachten: wie Menschen auf gewisse Eindrücke immer nur mit einem ganz bestimmten Verhalten antworten u[nd] daß ihnen ein anders unsinnig erscheint. Bisweilen rechtfertigen sie die unbewußt eingenommene Haltung bewußt mit Gründen, die manche wiederum überzeugen, andere durchaus nicht.*“ AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaum Schreiberovi 8. 6. 1940.

dokázal jen vyslovit, nikoliv na ně odpovědět. „*Gratia supposit naturam, Kommt die Gnade wirklich zur Natur hinzu? Besteht sie nicht schon in der reicheren Zuteilung der Anlagen?*“ A nezávisí pak obraz boha na člověku, který má vrozenou schopnost ho poznat, a na jeho duševních schopnostech („*seelisch-geistigen Vermögen*“)? Hovoří-li tedy teolog Karl Adam, zvažoval dál Ohlbaum, o různých obrazech Ježíše Krista a o nutnosti navrhnout adekvátní Kristův obraz i pro aktuální dobu, kdo v něj může věřit, kromě toho, kdo tento obraz rozezná jako svůj? Mohou si ostatní vytvořit sobě odpovídající obraz Krista? A může člověk, ptá se Ohlbaum na závěr, z téhož důvodu Krista odmítnout, případně formulovat svou vlastní víru?³²

Z poměrně sofistického argumentace je zřetelně vidět, že na Ohlbaumově akceptaci rasového aspektu nacistické ideologie se ideologicko-propagandistická aktivita režimu, respektive válečná indoktrinace ve wehrmachtu³³ podílela méně výrazně.³⁴ Odkaz na pracovní úřad ukazuje, že to byl spíše důsledek dlouhodobé proměny veřejné debaty v nacistickém Německu, kde akceptování rasového diskurzu postupně proniklo z politické ideologie nacionálního socialismu do mnoha různých sfér života společnosti. Ideologická indoktrinace ve wehrmachtu jej pak zřejmě jen podpořila. O ideologickém školení se Ohlbaum ostatně v celé korespondenci nezmiňuje. Je však nepochybné, že působila i na něj. Vyjadřuje to jedno místo dopisu, kde se hovoří o „*hrůzných*“ činech nepřátelských a jiných národů. Kritický Ohlbaumův duch si neodpustil kacířskou otázku, zda by se podobně mohli zachovat i Němci. Pozoruhodná odpověď vypovídá o míře nekritické, téměř naivní důvěry ve vlastní elity i důmyslně vysvětluje nezbytnost autoritářského systému výběru vůdců v nacistickém režimu. Podle

32 Tamtéž, včetně všech citátů.

33 B a r t o v , Omar: *Hitlerova armáda*. Vojáci, nacisté a válka ve Třetí říši. Praha 2005.

34 Bohužel se mi nepodařilo zjistit, zda Ohlbaum byl členem NSDAP. V každém případě se může projevená loajalita vůči režimu jevit jako trochu paradoxní, protože Ohlbaum sám byl koncem října 1938 v pomnichovském připojování hraničních československých území k Německu v Bruntále na pět týdnů zadržován gestapem v „ochranné vazbě“. Nicméně zatčení bylo interpretováno jako omyl a nezanechalo asi žádných negativních následků na loajalitu k režimu, který v jeho očích dovršil německé národní sjednocování. Důvod zatčení nebyl Ohlbaumovi znám, jeho jméno však prý bylo uvedeno na seznamu osob, které měly být po obsazení území preventivně zatčeny. Několikrát se za něj přimluvali různé osobnosti, na prvním místě místní vedoucí SdP. Ohlbaum počátkem listopadu 1938 byl propuštěn, nesměl se však vzdálit z Bruntálu a tudíž ani pracovat na přípravě bibliografií pro Časopis sudetoněmeckých dějin a velkou slezsko-saskou bibliografií, připravovanou prof. Kötschkem v Lipsku. AHMP, Osobní fond R. Schreiber, opis Ohlbaumova dopisu Reichskanzlei des Führers der NSDAP z 30.12. 1938, přiložený patrně k dopisu Schreiberovi z 6. ledna 1939.

názoru jednoho jeho přítele, s nímž o tom debatoval a s nímž se ztotožnil, by i Němci byli podobných hrůzných činů sice schopni, avšak „*die deutschen Führer solche Ausbrüche der Wildheit verhindern würden.*“ Je prý právě proto nutné organizovat společnost tak, aby byl vytvořen takový systém výběru, v němž na jedné straně budou vybrány vůdčí osobnosti, nadané schopností vysoké mravnosti, a na druhé straně bude systémem spoutána zlovolnější část přirozenosti mas, neschopných ze své biologické přirozenosti zřejmě žádné mravnosti.³⁵

Z řečeného lze mimoděk vyzpozorovat jednu okolnost – Ohlbaum patrně přes svůj biologismus a všeobecnou akceptaci rasového paradigmatu nemusel být rasistou v tom smyslu slova, jak pojmu rozumíme dnes. Pojem rasy v dopisech nikde explicitně nespojoval s nějakou hierarchií různých ras, nadřazeností příslušníků jedné a méněcenností jiné rasy. A dokonce svou pozitivní odpověď po možnosti zločinů i u Němců uznal, že jejich biologické založení není o nic lepší než u jiných národů (ras). Avšak bylo by nevědecké chtít soudit více o celkovém rázu jeho myšlení z tak malého zlomku myšlení, kterým Ohlbaumova válečná korespondence se Schreiberem je. Lze myslím pouze vyvodit závěr, že v době nacionálního socialismu se biologismus a rasové ideje staly u tohoto mladého doktora filozofie, stejně jako u některých dalších předních představitelů sudetoněmeckého katolického mládežnického hnutí v meziválečném Československu něčím, na čem bylo akceptovatelné vystavět obraz světa a podle čeho bylo možné organizovat stát a společnost. Osobní krize katolické víry, kterou Ohlbaum pocítil na počátku války, nebyla sice vyvolána nástupem nacistického rasového paradigmatu, nýbrž projevila se již dříve v důsledku neschopnosti racionálně překonat, respektive přijmout některé mystické prvky katolické věrouky. Vytržení z religiózního společenství žité víry rozpuštěného Staffelsteinu a nová politicko-sociální realita hitlerovského Velkoněmecka i jím vedené války patřily však bezesporu mezi hlavní faktory, které osobní náboženskou krizi silně podpořily. Současně umožnily onen prázdný prostor, uvolněný po odcizené, neboť iracionální katolické víře, postupně zaplňovat moderní a zdánlivě vědecko-racionální biologicko-rasovou ideou.

³⁵ „*Mit Dr. Simon unterhielt ich einmal darüber, ob es möglich sei, daß sich deutsche Menschen zu gleich grausamen Taten hinreißen lassen könnten wie etwa die Russen, Spanier, Polen u dgl. Ich äußerte mich damals, daß ich es nach meinen Erfahrungen für durchaus möglich halte. Dr. S.[imon] war derselben Meinung, fügte jedoch hinzu, daß es nicht dazu kommen werde, da die deutsche Führer solche Ausbrüche der Wildheit verhindern würden. Das bedeutet, daß eben nur eine Auslese des Volkes, die führenden Menschen, einer höheren Sittlichkeit fähig ist, während die böartigere Natur der Masse durch äußern Zwang gehemmt und gefesselt wird.*“ AHMP, Osobní fond R. Schreiber, Ohlbaum Schreiberovi 8. 6. 1940.

KRISE DES RELIGIONSGLAUBENS IN DER KRIEGSKORRESPONDENZ RUDOLF OHLBAUMS, EINES MITGLIEDS DER DEUTSCHEN KATHOLISCHEN JUGENDBEWEGUNG STAFFELSTEIN

Der Autor nutzt im Artikel unveröffentlichte Kriegskorrespondenz zwei enger Freunde, Mitglieder der deutschen katholischen Jugendbewegung Staffelstein: des Doktors der Philosophie Rudolf Ohlbaum und des Historikers und Prager Stadtarchivars Rudolf Schreiber. Ohlbaum, der nach 1939 im Unterschied zu Schreiber, der zu einem von den politischen NS-Eliten gefragten Experten für die Geschichte der böhmischen Länder wurde, gab seine Historiker-Karriere auf und war, bevor er in die Armee eingezogen wurde, über einige Zeit hinweg in der Deutschen Arbeitsfront in Liberec (Reichenberg) tätig gewesen. Vom Frühjahr 1940 bis zum Ende des Krieges stand er den Großteil der Feldzüge des NS-Deutschlands (nach Frankreich, in den Balkan, nach Russland) durch. Ein Teil des Schriftverkehrs befasste sich mit sehr persönlichen Fragen, als Ohlbaum Schreiber die Krise seines religiösen Glaubens anvertraute. Der Verfasser des Artikels fragt nach den Ursachen dieser Krise und hinterfragt, inwieweit sie durch die politischen und soziokulturellen Veränderungen in Mitteleuropa nach der Eingliederung des Sudetengaus und des Protektorats Böhmen und Mähren in den nationalsozialistischen Großdeutschen Reich Ende der 30er Jahre verursacht wurde. Des Weiteren untersucht der Autor anhand des Schriftwechsels, inwiefern Ohlbaums Denken durch die Rassenideologie des Nationalsozialismus geprägt wurde. Er kommt zum Schluss, dass zur Zeit des Nationalsozialismus der Biologismus und die Rassenideen bei diesem jungen Doktor der Philosophie, ebenso wie bei einigen weiteren prominenten Vertretern der früheren sudetendeutschen katholischen Jugendbewegung, zu dem wurden, worauf es akzeptabel war, ein Weltbild aufzubauen und wonach es möglich war, die Gesellschaft sowie auch ihre politische Dimension (den Staat) zu organisieren. Die persönliche Krise des katholischen Glaubens, die Ohlbaum zu Beginn des Krieges verspürte, wurde zwar nicht durch den Eintritt des nationalsozialistischen Rassenparadigmas hervorgerufen, sondern sie trat bereits früher infolge der Unfähigkeit in Erscheinung, einige mystischen Elemente der katholischen Glaubenslehre rationell zu überwinden bzw. anzunehmen. Herausreißen aus der religiösen Gemeinschaft des gelebten Glaubens nach der Auflösung des Staffelstein, neue politisch-soziale Realität des Hitler-Regimes und aktive Teilnahme am durch die Nationalsozialisten geführten Krieg zählten trotzdem zweifellos zu den Hauptfaktoren, welche die persönliche Religionskrise förderten. Zugleich ermöglichten sie, den nach dem entfremdeten, da als irrational empfundenen katholischen Glauben frei gewordenen Leerraum mit einer vermeintlich wissenschaftlich-rationalen und modernen biologischen Rassenidee allmählich auszufüllen.

